

MORFOLOGIK SHAKLLARNING NUTQDA QO‘LLANISH DARAJASINI ANIQLASHNING AHAMIYATI VA AMALIY BOSQICHLARI

Nasirdinova Oydinniso

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti,

oydinnisonasirdinova0@gmail.com

+998977133001

Zamonaviy va tezkor dunyoda jamiyatdagi barcha sohalarda, shuningdek, tilning ijtimoiy holatida ham o‘ziga xos o‘zgarishlar shakllanadi. Insoniyat hayotining yengillashuvi, zamonning “tez va oson” formulada shiddat bilan rivojlanishi tildan foydalanishda ham qulaylikka intilishni namoyon qiladi. Ayniqsa, tilning nutqda qo‘llanish masalasida tizimlilik va optimallikka erishish birlamchi omildir. Tilshunoslikda morfologik sath yoki paradigmani nutqda qo‘llash va voqelanishiga ko‘ra darajalash tilni maqsadli tarzda o‘qitilishini, boshqa sath birliklari bilan birgalikda bir tizim mushtarakligini ta’minlaydi.

O‘zbek tili morfologik jihatdan agglyutinatív, grammatik shakllarning ko‘pligi va serqirraligiga ko‘ra boy til. Har bir grammatik shaklning o‘ziga xosligi uning nutqda turli uslublar, og‘zaki va yozma shaklda voqelanishida namoyon bo‘ladi. Morfologik shakllarning og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanish darajasini aniqlash, ularni faol va nafaol turlarga ajratish mezonlarini ishlab chiqish, sermahsul morfologik shakllarni guruhlariga bo‘lish o‘zbek tilini xorijliklarga bosqichma-bosqich va maqsadli o‘qitish jarayonini osonlashtirishga, hozirgi o‘zbek adabiy tilida morfologik shakllarning ishlatilishida miqdor va sifat jihatidan faolligini aniqlashda dasturulamal sifatida xizmat qiladi, xususan, o‘zbek tili korpusida morfologik belgilarning darajali jamlanmasining yaratilishini ko‘zda tutadi.

Morfologik birliklarning nutqda qo‘llanish darajasini aniqlashda jahon va o‘zbek tilshunosligida bu borada qilingan ilmiy tadqiqotlarning sarhisobi va tahlilini amalga oshirish zarur. Ma’lum tadqiq metodologiyasi asosida birlamchi vazifalar aniqlanib, bajariladigan ishlarning “yo‘l xaritasi”ni tuzish har qanday tadqiqot uchun muhimdir. Jahon tilshunosligida morfologik mahsuldorlik derivatsional morfologiyaning asosiy masalalaridan biri bo‘lib, u hosilaviy morfologiyada til foydalanuvchisining bir qancha omillariga bog‘liq tarzda o‘rganiladi. Xususan, individual so‘zlashuv uslubi va tajriba, xotira qobiliyati, kommunikativ ehtiyojlar, til jamoasida mavjud nutq uslublari, shaxsiy til odatlari va muloqot qilish imkoniyatlari kabilar. Morfologik mahsuldorlik so‘z yasashini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Bauer [1, p.13] ning fikricha, agar affiks mahsuldor bo‘lsa, undan yangi so‘z yasashda foydalanish mumkin, chunki unumli affiks ko‘p yangi so‘zlarni hosil qila olishi kerak. Tildagi

mahsuldor elementlar faolligini aniqlash uchun ma’lum til darajasi (A, B, C) dagi affikslarni o‘z ichiga olgan so‘zlar to‘plamining hajmi hisoblanadi, ya’ni affiks qancha ko‘p so‘zlarga bog‘lansa, u morfologik birlik shunchalik mahsuldor bo‘ladi.

Ingliz tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan 20 000 ta so‘zning 20 foizi prefikslar (old qo‘shimchalar) asosida tuzilgan. Bu so‘zlar orasida 15 ta prefiks ishlatilgan bo‘lib, ular 82% so‘zda namoyon bo‘lgan [2, p.11]. Shulardan eng ko‘p uchraydigan prefikslar *un-, re-, de-, pre-* va *dis-, while-* qo‘shimchalar, *-able/ible, -al/ial, -er/or, -ion, -ly, -ness, -y* kabilar esa eng faol qo‘shimchalar sifatida baholangan. Akademik ingliz tilida yangi so‘zlarni hosil qilishda *ko-, dia-, fore-, gidro-, inter-, izo-, poli-, sub-, trans-, termo-, under-* kabi prefikslar yetakchilik qilgan.

So‘z yasalishining mahsuldorligi bo‘yicha korpusga asoslangan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, morfologik mahsuldorlik muammosi bilan bog‘liq savollarga uzoq vaqtdan beri izlanadigan yechimlarni topish uchun katta kompyuter korpuslaridan samarali foydalanish mumkin. Ayniqsa, Baayen va Renouf tomonidan tuzilgan korpuslar mahsuldorlikni nutq turiga ko‘ra farqlamay turib, bir qator affikslarning mahsuldorligi haqidagi da’volarini bayon qilganlar, garchi odatda, hosila qo‘shimchalarining ayrim turlari boshqa matn turlariga nisbatan ko‘proq mos keladi, deb taxmin qilinadi. Ushbu keng tarqalgan taxmin qay darajada to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi va u yuqorida aytib o‘tilgan tadqiqotlar natijalarini qanday buzib ko‘rsatishi mumkinligi hozircha noma’lum. Nutq uslublarining o‘zgarishi bo‘yicha tadqiqotlar turli uslublar yoki matnlar o‘rtasida kuzatilishi mumkin bo‘lgan sintaktik va leksik farqlarning butun doirasi mavjudligini juda batafsil ko‘rsatdi. Bunday xususiyatlarning klasterlashuvi hatto nutqning ma’lum bir turini belgilashda ham ishlatilishi mumkin. [4, p 1]

Qo‘shimchalarni shu tarzda faol va nofaol turlarga ajratish so‘z yasovchilik xususiyatiga ko‘ra amalga oshirilgan. Grammatik qo‘shimchalar flektiv tillarda kamligi hisobiga bu borada tadqiqotlar kam. Chunki grammatik ma’no qo‘shimchalarning fleksiya hodisasiga uchrashi natijasida so‘zning asosida muallaq holatga o‘tadi. O‘zbek tilida esa agglutinativ xususiyat har bir grammatik birlikni grammatik ma’nosi va shakli bilan birgalikda alohidalaydi. Morfologik birliklar ma’lum grammatik kategoriyalar tizimiga bog‘lanadi, o‘z-o‘zidan o‘zbek tilida hozirda mavjud 11 grammatik kategoriya (egalik, kelishik, son, nisbat, zamon, mayl, shaxs-son, daraja, bo‘lishlik-bo‘lishsizlik, harakat tarsi, o‘zgalovchi (fe’ning xoslangan shakli) kategoriyasi) mohiyatan morfologik va sintaktik tabiatiga ko‘ra substansional tilshunoslik yetakchilari talqinida quyidagicha ta’riflanadi: “Morfologik kategoriya so‘zning lug‘aviy ma’nosiga aloqador bo‘lib, so‘z

turkumining tasnifiy belgisi hisoblanadi, boshqa turkumdan ajratib turadi va qo‘llanilishi, asosan, shu turkum bilan chegaralanadi: otda son, fe‘lda nisbat, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, harakat tarsi, sifatda daraja. Sintaktik kategoriya mohiyati sintaktik shakl mohiyati bilan bog‘liq bo‘lib, so‘zning lug‘aviy ma‘nosi bilan bog‘liq bo‘lmaydi, gap bo‘lagi vazifasida kela oladigan istalgan so‘z turkumiga qo‘shilib, gap qurilishida ishtirok etadi: egalik, kelishik, kesimlik (ichki paradigmasini zamon, mayl, shaxs-son tashkil etadi)”. [3, 223-b]

Yuqoridagi ma‘lumotlarga asoslanib, o‘zbek tilida morfologik shakllarning og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanish darajasi statistik metodlar orqali aniqlashda bir qator bosqichlardan o‘tish kerakligini quyidagi bosqichli jarayonlar asosida xulosalash mumkin:

Ma‘lumotlar to‘plash. Dastlab, o‘rganilayotgan morfologik shakllarning og‘zaki va yozma nutqdagi qo‘llanishini tahlil qilish uchun keng ko‘lamli ma‘lumotlar to‘planadi. Og‘zaki nutq uchun audio yoki video yozuvlarini, yozma nutq uchun esa matnli manbalar (kitoblar, maqolalar, veb-sahifalar va h.k.) yig‘iladi.

Ma‘lumotlarni tayyorlash. To‘plangan ma‘lumotlarni tahlil qilishga tayyorlash kerak. Bu jarayonda audio yoki video yozuvlardan transkripsiyalar tayyorlanadi, matnlar esa tahlil qilish uchun kerakli formatga keltiriladi.

Morfologik tahlil. Har bir so‘zning morfologik tuzilishini tahlil qilish lozim. Buning uchun avtomatlashtirilgan morfologik tahlil dasturlaridan foydalanish yoki bu ishni qo‘lda bajarish ham mumkin. Natijada, har bir so‘zning qaysi morfologik shakllarga ega ekanligi aniqlanadi.

Statistik tahlil. Endi morfologik shakllarning og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanish chastotasini hisoblash vaqti kelgan. Bu uchun turli statistik usullar, masalan, chastota tahlili, chi-kvadrat testi, t-testi kabi usullar qo‘llanilishi mumkin. Bu usullar yordamida morfologik shakllarning qo‘llanishida muhim farqlar bor-yo‘qligini aniqlash mumkin.

Natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish. Statistik tahlil natijalarini tahlil qilib, og‘zaki va yozma nutqda qaysi morfologik shakllarning ko‘proq yoki kamroq ishlatilishini aniqlash orqali ularni faol va nafaol turlarga ajratish lozim. Bu jarayon morfologik shakllarning turli nutq shakllarida qo‘llanish darajasini aniq va obyektiv tarzda aniqlash imkonini beradi.

Demak, o‘zbek tilida morfologik birliklarning nutqda qo‘llanish darajasini aniqlashda, avvalo, ularning turlari, kategorial xususiyatlari, miqdoran tarkibi va adabiy tilidagi sinxronik varaintlarining ro‘yxati shakllantiriladi. Nutqda qo‘llanishi bilan bog‘liq jihatlar nutq uslublari va shakllari doirasida yig‘ilgan og‘zaki va yozma

matnlar asosida statistik metodda ko‘rib chiqiladi. Shundan so‘ng ularning nutqdagi mahsuldorligi va muayyan tamoyillar asosida faol va nafaol birliklarga ajratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bauer Laurie. Morphological productivity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 245 p.
2. Roe Betty D., Barbara D. Stoodt, and Paul C. Burns. Secondary School Reading Instruction: The Content Areas. Boston: Houghton Mifflin Co., 1987. – 512 p.
3. Zamonaviy o‘zbek tili. Morfologiya. Monografiya. Toshkent, 2008. – 522 b.
4. Ingo Plag, Christiane Dalton-Puffer, Harald Baayen. Morphological productivity across speech and writing. To appear in English language and linguistics 3.2. November 1999. <https://www.researchgate.net/publication/2562906>.